

Вінниця, 1960. – С.14,15,247; 7. ДАВО. – Ф.206. – Оп.1. – Спр.1,2,8,9,39-а; 8. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3,4; 9. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6, 12-15, 47; 10. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.27; 11. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.18,19; 12. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1 – Спр.546. – Арк.3,4,7,8,11,17-49,50-54,123,124; 13. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1. – Спр.547. – Арк.5,110,167-172; 14. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1. – Спр.550. – Арк.1,2; 15. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.21,22,23; 16. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.24.

В.В. Кривошея, Ю.С. Степанчук

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА СТАРШИНА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Крізь призму проблем джерелознавства, історіографії, структурного аналізу протягом часу існування Української козацької держави доведено, що козацька старшина як історичне явище має право бути об'єктом спеціального дослідження.

В даній статті автори ставлять за мету охарактеризувати та проаналізувати різні підходи у висвітленні козацької старшини Гетьманщини, визначити можливі перспективи подальших наукових досліджень.

На сучасному етапі удалося з'ясувати основні періоди, напрями і стан наукової розробки досліджуваної теми. Динаміка зміни цілей, підходів, теоретико-методологічних засад, ступеня науковості досліджень дозволили нам виділити чотири історіографічних етапи: зародження наукових підходів (кінець XVIII – початок XIX ст.), дорадянський (20-ті рр. XIX – початок XX ст.), радянський (друга половина 20-х рр. – кінець 80-х рр. XX ст.), сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України. Відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики протягом трьох перших періодів зумовлювала описовість і фрагментарність у працях з історії Гетьманщини.

За останніми підрахунками структура праць про козацьку старшину за весь час виглядає таким чином: 50% присвячено персональному складу, біографіям та генеалогії, 28% – державотворчій діяльності, 8,3% – формуванню старшини, 6% – духовній сфері старшини, 3% – дипломатичній діяльності, 2,5% – військовій діяльності, 2,2% – політичній культурі та національній свідомості¹.

Перетворення проблеми у повноцінний об'єкт дослідження відбулося лише в умовах здобуття державної незалежності України. Протягом четвертого періоду відбулись значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань та часткового їх вирішення. Синхронний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка вивчала різні аспекти діяльності української козацької старшини, засвідчив, що історично обумовлено період “первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся. Такий стан обумовлений тим, що у перший період дослідження історії Гетьманщини відбувалися в річці пануючих російської й польської історіографії, в другий період стався розрив українського історіографічного процесу, який лише наприкінці цього періоду відродився, але згодом опинився у лещатах тоталітарного антифактологічного, антиемпіричного, антинаукового підходу до багатьох питань історичного минулого.

Виокремлюючи персональний внесок наукових шкіл і вчених в дослідження козацької старшини, відзначимо праці С. Лепявка², В. Щербак³, старшинського джерелознавства – М. Ковальського⁴, Г. Швидько⁵, Ю. Мицика⁶, М. Крикуна⁷, В. Кривошеї⁸, державотворчій діяльності – Л. Окиншевича⁹, Б. Крупицького¹⁰, В. Смоля і В. Степанкова¹¹, Я. Дашкевича¹², О. Гуржія¹³, З. Когути¹⁴, В. Панашенко¹⁵, соціально-економічного розвитку – С. Шамрая¹⁶, політичних угруповань – О. Оглоблина¹⁷, Т. Яковлевої¹⁸, духовній сфері старшини – Ю. Мицика¹⁹, О. Струкевича²⁰, І. Дзири²¹, А. Бовгири²², дипломатичній діяльності – В. Брехуненка²³, В. Горобця²⁴, Т. Чухліба²⁵, військовій діяльності – О. Апанович²⁶, В. Сергійчука²⁷, В. Заруби²⁸, І. Стороженка²⁹, О. Репана³⁰, біографістики – М. Костомарова, В. Липинського³¹, Д. Дорошенка³², Ю. Мицика³³, В. Смоля, В. Степанкова, генеалогії – В. Модзалевського³⁴, Г. Милорадовича³⁵, М. Астреба³⁶, В. Кривошеї³⁷, І. Кривошеї³⁸, В. Томазова³⁹, сфрагістики – В., Лукомського⁴⁰, І. Ситого⁴¹, О. Однороженко⁴², вивчення внеску окремих істориків у вивчення проблематики – Ю. Пінчука⁴³, І. Верби⁴⁴.

Зазначимо, що у часовому проміжку найбільша кількість досліджень стосується доби Національної революції 1648-1676 рр., особливо періоду гетьманування Богдана Хмельницького і доби гетьмана Івана Мазепи.

На сьогодні уточнено структуру старшинських урядів (доповнено такими елементами, як старший полковий канцелярист, полковий підканцелярист, а також сотенним канцеляристом, виборними тимчасовими посадами полкових і сотенних комісарів). Вказано на особливу роль уряду городского отамана полкового міста, на падіння ролі генерального обозного і стрімкий ріст впливу генерального писаря. Привернута увага до таких категорій, як військові й полкові священики. Вдалося здійснити структурні узагальнення старшинської урядової та неурядової ієрархії.

В історіографії подано еволюцію значного військового товариства, вказано, що отриманню такого статусу передувало знаходження на старшинському уряді. Виявлено та складено перелік значних військових товаришів, стосовно яких такі уряди ще необхідно встановити. Вказано на республіканське коріння виникнення значного товариства та заміну його бунчуковим товариством як інститутом гетьманської влади. Вдалося відобразити місце подвійних товаришів (які упускаються у всіх відомих ієрархіях) серед комонних урядників.

Виявлено й доповнено персональний склад старшини шляхом укладення їх реєстру, який нараховує 4392 урядники різних рівнів (рахуючи від сотників і вище), що репрезентували 2921 родину. З них 276 родин мали по два представники, 141 – по три, 74 – по чотири, 51 – по три, 31 – по шість, 10 – по сім, 12 – по вісім, 13 – по дев'ять, 11 – по десять, 3 – по одинадцять, 2 – по дванадцять, 2 – по тринадцять, 3 – по чотирнадцять, 1 – п'ятнадцять, 2 – по сімнадцять, 1 – дев'ятнадцять.

Зі 140 родин правобережних полків відомо 158 полковників: по три – Бути, Дорошенки, Золотаренки, Гамалії, по два – Яненки, Трушенки, Лизогуби, Коваленки (Ковалевські), Гуляницькі, Воронченки, Гродженки, Бутенки, Безпалі, Богаченки.

Зі 223 полковників 113 полковничих родин Лівобережжя 32 родини мали кількох представників. Дві родини дали козацькому війську по чотири полковники (Сулими і Самойловичі), 10 родин по три (Танські, Милорадовичі, Лизогуби, Левенці, Ігнатовичі, Золотаренки, Жураховських, Горленки, Гамалії, Апостоли), 20 родин по два (Щербини, Черняки, Розумовські, Пушкаренки, Постоленки, Полуботки, Небаби, Носачі, Максимовичі, Іскри, Кочубеї, Коровки-Вольські, Ілляшенки, Завадовських, Гуляницькі, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Бутрими, Борсуки).

Загалом відомий 361 полковник із 205 родин Гетьманщини. Одна родина Золотаренків дала козацтву 5 полковників, чотири родини (Сулими, Самойловичі, Бути, Гамалії) – по чотири, 10 родин (Танські, Левенці, Лизогуби, Милорадовичі, Ігнатовичі, Завадовські, Жураховські, Дорошенки, Горленки, Апостоли) – по три, 30 родин (Безпалі, Богаченки, Борсуки, Бутрими, Бутенки, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Воронченки, Ганджа, Ковалевські, Коровки-Вольські, Яненки, Якубовичі, Щербини, Черняки, Трушенки, Розумовські, Гродженки, Гуляницькі, Ілляшенки, Іскри, Пушкарі, Полталенки, Полуботки, Небаби, Мозирі, Максимовичі, Кочубеї, Носачі) – по два.

Зроблено попередні розвідки персонального складу сотенної старшини усіх полків Гетьманщини, які внесені до реєстру, що включає сотенних отаманів, писарів, осавулів і хорунжих.

Систематизовані й доповнені знання родоводів українських гетьманів. Виявлені прізвища двох чоловіків Ганни Золотаренко, які передували Богдану Хмельницькому. Введені до наукового обігу чотири нових синодики роду Хмельницьких, сім Виговських, один Петра Дорошенка, три Мазепи, один Демешків-Стрешенців. Встановлені родинні зв'язки Хмельницьких по материнській лінії Богдана, зібрані розпорошені дані про Хмельницьких у XVIII ст. Вперше опублікований, підготовлений В. Модзалевським, родовід гетьмана Тетері. Встановлено прізвище першої дружини Григорія Дорофійовича Дорошенка – брата гетьмана, яка походила з любецької шляхетської родини Посудевських-Кононовичів, що дозволило показати ще одну лінію впливу гетьмана на Чернігівщину. Третя ж його дружина – Євдокія Федорівна Мовчан – сприяла його знаходженню на Сіверщині. Наголошено на необхідності виправлення в науковій літературі прізвища гетьмана Ігнатовича і позбутися його прізвиська Многогрішний, яке з'явилося пізніше його гетьманування. Вперше опрацьовано родовід материнської лінії Мазепи – Мокієвських, Скоропадського – Величковських, Розумовського – Демешків-Стрешенців. Введені до наукового обігу дані про рідних сестер Данила Апостола – тіток гетьмана.

Аналіз реєстру сотників протягом 1648-1782 рр. засвідчив наявність 153 сотницьких династій, що дає можливість стверджувати про значно більшу роль походження, ніж вважалося раніше. Якщо дефіцит священницьких місць вів до того, що молодші сини змушені були ставати

.....

дяками й паламарями, опускаючись у соціалній ієрархії, то у козацькому війську нащадки сотників залишалися в елітному середовищі через службу значковими товаришами, тобто зараховувалися до неурядової старшини.

Головними напрямками досліджень є економічна, соціально-політична та духовна сфери її діяльності з поглибленим акцентом на економічну як визначальну. Розглядаючи основні тенденції еволюції діяльності козацької старшини протягом середини XVII-XVIII ст., вчені встановили, що саме економічні потенції нового зверхнього шару поставили старшину в становище нових поміщиків. Процес цей визнається в українській історіографії як цілком закономірний. Та як не парадоксально, економічна сфера діяльності старшини все ще залишається до кінця не вивченою. Чекають своїх дослідників проблеми землеволодіння та промислових об'єктів (мануфактура, млинарство, винокуріння) власності старшини, еволюція її взаємин з іншими станами тогочасного українського суспільства, вплив старшини на розвиток краю, виявлення економічного стану різних категорій старшини, особливо сотенної й неурядової.

Здійснені лише перші спроби характеристики гетьманських палаців, а також архітекторів в Гетьманщині. Статки старшини, розміри і тип маєтку, скільки селян працювало, яка продукція і в яких об'ємах вироблялася, що вироблялося на продаж, як організовувалися ярмарки, збір на них податків поки що залишаються поза увагою дослідників.

В системі планування й регулювання економіки більша увага приділялася російському втручанням, аніж внутрішнім регулятивним процесам. Еволюція рангових маєтностей і рангових селян досліджувалася лише в окремі історичні періоди та в окремих місцевостях, а комплексного щодо часу й території спеціального дослідження бракує.

Досліджуючи соціальні основи козацтва, вдалося виявити частку родин шляхетського походження у козацькому середовищі. Якщо В. Липинський до шляхтичів зараховував 3,3 %, то наші дослідження дозволяють стверджувати про набагато вищу частку – 12,6 %. В зв'язку з цим є підстави стверджувати, що головним джерелом формування старшини була покозачена шляхта.

Визначена регіональна типологія основних козацько-старшинських угруповань. Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньо-традиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначена її неоднорідність. За часом отримання урядів вони розподілялися на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, на початку Національно-визвольної війни (1648-1663) за регіональними особливостями старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воеводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу), надалі – на правобережну і лівобережну (1663-1676), вихідців з Правобережжя і місцевої лівобережної старшини (1676-1687). Надалі за гетьманування Мазепи існували залишки угруповання полків колишньої південно-східної групи – Полтавський, Миргородський, Лубенський і Гадяцький полки. Єдність угруповань першочерговою основою мала причетність до того чи іншого фамільного клану. Протягом XVIII ст. за відсутності реального системоутворюючого стрижня – абсолютної гетьманської влади – зникає потреба боротьби за неї і, як наслідок, необхідності козацько-старшинських угруповань. В умовах обмеження і поступового знищення гетьманської влади та влади старшини (1708-1782 рр.) нівелюються її кланові й регіональні відмінності.

За зовнішньополітичними симпатіями й орієнтаціями старшина поділялася на самостійницьку, пропольську, промосковську. Старшини зі сталою протурецькою чи протатарською орієнтацією виявити не вдалося. Це свідчить, швидше, про використання татарського й турецького фактору в українській політиці, ніж бажання підкорення султану чи хану.

Вдалося відобразити не лише на загальнодержавному рівні, але й у багатьох полках наявність та еволюцію старшинських угруповань, серед яких – протистояння у Миргородську полку Лісницьких і Гладких, Переяславському – Сулим і Романенків, Ніжинського – Гуляницьких і Золотаренків, Полтавському – Жученків і Герциків, зробити спроби ув'язати внутрішньополкові протиріччя з протиріччями у центрі.

Еволюція місця та ролі неукраїнців у соціалній та національній еліті збігалася з історичними періодами існування української козацької держави. У 1648-1676 рр. вони перебували поруч з українцями в козацькому війську, переймалися їх інтересами, боролися з ворогами України (волохи Апостоли, Скидани, серби Думитрашки-Райчі, Сербини, Новаковичі, греки Мигалевські, Мазаракі, Греки). У 1676-1708 рр. спочатку допомагали утвердженню покозаченої правобережної шляхти на лівобережному гетьманстві, а потім стверджуються і самі в тепер вже й їхній Україні.

Протягом 1708-1782 рр. самодержавство активно використовувало неукраїнців для руйнації Гетьманщини та її інкорпорації (волохи Станіславські, Кицеші, Бразули, Афендики, серби Божичі, Милорадовичі, Милютювичі, Требинські, греки Томари, Костянтиновичі, Греки).

Найбільше неукраїнського елементу у командних органах козацької армії давали білоруси. Особливо багато їх було серед полчан стародубських і ніжинських, але встановлення їх серед козацької старшини ще вимагає спеціального дослідження. Складнощі цього процесу пов'язані з традиційним формуванням козацтва як з українських, так і білоруських земель, а також тим, що у самому Війську Запорозькому різниці між українцями й білорусами, як свідчать документи, не робилася, тобто рівень усвідомлення окремішності від білорусів був набагато слабшим, ніж від московитів. Загалом відсоткове співставлення неукраїнців серед старшини в полках Гетьманщини коливалося від 1 до 11%, а саме: Переяславський полк – 11%, Гадяцький – 4,6%, Миргородський – 3,3%, Лубенський і Стародубський – 2,7%, Полтавський – 1,8%, Чернігівський і Київський – 1,5%, Прилуцький – 1,4%, Ніжинський – 1%. Разом неукраїнці в старшинському середовищі склали 3,9%, серед них – 53 представники волоського походження, по 29 євреїв і греків, по 19 татарського і сербського, 10 росіян, 4 болгари, по 3 поляки й угорці, 2 молдавани, по одному чеського, німецького та циганського походження.

Відсутність серед козацької старшини представників неправославного віросповідання засвідчує жорсткий підхід у релігійному питанні. Представники польських католицьких родів отримували уряди лише як нагороду після переходу до православної віри, всі старшини-євреї були вихрестами, це ж стосувалося та татар.

Дослідження еволюції суспільної значущості старшинських родин, періоди їх політичного підйому та занепаду вказують на те, що старшинсько-козацькі родини періоду Богдана Хмельницького поступово сходили з політичної арени і лише в останній період існування козацької держави вони дещо повернули собі вплив. Це сталося внаслідок того, що владні старшинські родини першої половини XVIII ст. протягом 1764-1782 рр. переорієнтовувалися на російську суспільну ієрархію. Встановлено, що з 601 старшинської родини відомих за гетьманування Богдана Хмельницького за Самойловича на урядах залишалися 75, за Мазепи – 64, Скоропадського – 40, Апостола – 31, в останній період існування козацької держави – 37. Використавши генеалогічні дані, здійснена географічна локалізація так званих іменних сотень у правобережних полках, а саме: в Канівському полку сотня Стародуба визначена як Литвинецька, Волинця – Пекарська, Кулаги – Костенецька, Богданенкова – Келебердинська, Ращенка – Леплявська, Роценка – Бубнівська, в Корсунському полку сотня Остапа Яроценка як Богуславська, Гавриленкову – Звенигородська, а Куришкову і Корчовського – Стеблівські. Завдяки генеалогічним матеріалам вдалося встановити, що перед Національно-визвольною війною Переяславський полк включав територію навколо Миргорода і Лубен, які у 1638-1648 рр. були сотенними центрами цього полку.

Вдалося географічно локалізувати масові переходи козаків правобережних полків на Лівобережжя. Козацтво й старшина Чигиринського полку перейшли до південих сотень Миргородського полку і Прилук, Канівського – до Переяслава, Золотоноші, Бубнова і Келеберди Переяславського, Корсунського – до Конотопу Ніжинського полку, Смілянської й Хмельницької сотень Лубенського, Уманського – у Ромни Лубенського полку і орільські сотні Полтавського полку, Білоцерківського – до Козельця Київського і Опішні Гадяцького полків, Брацлавського – до Миргороду.

Одним з найважливіших напрямів дослідження стало вивчення державотворчої діяльності козацької старшини, в першу чергу – функціонування установ української держави. Заслугує на подальшу увагу дослідників питання діяльності Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, Скарбової канцелярії, канцелярії Генеральної військової артилерії, їх внутрішньої структури, особового складу, вирішення ними державних та військових справ⁴⁵. Ці прогалини намагаються поступово ліквідувати дослідники діаспори та сучасні вітчизняні вчені, праці яких займають провідні позиції. Якщо дослідження козацької старшини під час правління першої Малоросійської колегії розпочалися, то поза увагою лишаються такі періоди діяльності старшини, як її участь у роботі уряду Міністерського правління, другої Малоросійської колегії⁴⁶.

Таким чином, можна констатувати, що проблема ролі старшини у формуванні Української козацької держави хоча і була весь час у полі зору істориків, але поки що не може бути віднесеною до розв'язаних. Завдяки зусиллям дослідників вдалося вичленили коло питань, які необхідно вирішити, серед яких: участь старшини у формуванні правової системи і звичаїв, організації збройних сил і дипломатичних кроках.

Нагальним завданням є ґрунтовне дослідження військових аспектів діяльності козацької старшини, особливо під час польських походів 30-х рр. XVIII ст., Семилітньої війни, російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.

Питання дипломатичні, хоча й перебували у полі зору багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, однак роль старшинських угруповань і окремих старшин на міжнародній арені вивчені все ще недостатньо.

Чекають своїх дослідників проблеми політико-правового статусу козацької старшини і пов'язане з цим питання про збереження статусу шляхти. Українські історики простежили процес еволюції козацької старшини в стан шляхетства, а потім – дворянства, визначили основні її чинники соціально-економічні, юридичні, соціально-психологічні. Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин. Незважаючи на різні оцінки в історичній науці цієї основної, на нашу думку, дилеми, яку дослідники намагалися вирішити комплексно, вона в цілому вирішується на користь соціально-економічних важелів. Саме протиріччя соціально-економічного характеру в середовищі козацької верстви на негативний вплив геополітичного чинника українські історики пов'язують із втратою старшиною позиції еліти нації, що мало, в результаті, негативний вплив на долю Гетьманщини взагалі.

Науковцями на різних етапах розвитку історичної науки вивчалися питання перетворення верстви військової старшини в стан родового шляхетства. Була звернена увага на те, що верхня верства складалася з людей передусім військових.

Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин⁴⁷. Зняті табу на вивчення цілого ряду питань доби середини XVII-кінця XVIII ст. дозволили розпочати процес глибокого і серйозного наукового дослідження політичної свідомості та політичної культури еліти та її ментальності. Залишається слабо дослідженою й тема етнонаціональної ідентичності старшини. Практично ніхто з представників вітчизняної історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. не займався висвітленням розвитку у старшинському середовищі національної ідентичності та усвідомлення мети національно-визвольного руху. Дослідники простежили в українській історичній науці два підходи до характеристики соціально-політичних орієнтирів української шляхти середини – кінця XVIII ст., які умовно можна назвати асиміляторськими та традиціоналістськими.

Нерозв'язаним є питання частки шляхти серед старшини на різних етапах розвитку Української козацької держави.

Окремими проблемами залишаються дослідження джерел формування, статусу та функцій неурядової старшини. Предметами окремих дисертаційних досліджень можуть стати неурядова старшина і кожний з її чотирьох структурних елементів: значне військове, бунчукове⁴⁸, військове⁴⁹ і значкове⁵⁰ товариства.

Однією з найменш досліджених проблем історіографії є історія сотенної старшини, ще менше уваги приділено її повноваженням.

Потребує ґрунтового вивчення культурна підсистема діяльності козацької старшини Гетьманщини, яка включає в себе різні прояви духовного життя та біосоціальної сфери життя української еліти. Тут увага має сконцентруватися на меценатстві, освітніх та релігійних потребах. Всі ці питання українськими істориками розглядалися досить фрагментарно.

Отже, подальше й поглиблене вивчення, узагальнення і усвідомлення історіографії козацької старшини залишається актуальним та пріоритетним завданням українських істориків. Поступове виявлення й виправлення спотворених або сфальсифікованих подій, явищ і процесів на черзі дня. В зв'язку з цим відчутною є потреба створення фундаментальної монографії «Козацька старшина Гетьманщини», в якій найшли б відображення всі прояви діяльності тогочасної української еліти.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Фицик Л.А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини 1648-1782 рр. (Історіографія проблеми) // Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С.179; 2. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999; 3. Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI-середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.3-11; Щербак В. Нова влада (до початків формування козацької старшини) // Неопалима купина. – 1995. – №5-6. – С.187-192; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Щербак В.О. Козацький реєстр 1638 р. як історичне

джерело // Наукові записки Національного університету "Кієво-Могилянської академії". – Т.20. Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.15-19; 4. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. Київ-Дніпропетровськ. 13-17 травня 1991 р. у трьох випусках. – К.: Інститут історії НАНУ, 1993. – С.11-13; Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Аналіз архівних источников по истории Украины XVI-XVII вв.: Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1984; 5. Швидко Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 317-329; Швидко Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.7. – Київ - Нью-Йорк, 2002. – С.13-22; 6. Мыцьк Ю.А. Аналіз архівних источников по истории освободительной войны украинского народа. – Днепропетровск, 1983; Мищик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Мищик Ю. З українського дипломатарія 2 п. 17 ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1997. – Т.233. – С.360-397; Мищик Ю. Огляд джерел з історії України та Росії XV-XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 110-140; Мищик Ю. Регести з документів "татарського відділу" Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С.318-365; Мищик Ю. Про видання "Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини" // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т.5. – №1. – С.42-52; Мищик Ю.А. "Козацький відділ" фонду "архів коронний у Варшаві" АГАД // Історія і особистість історика: Зб. наук. пр., присвяч. 60-річчю ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидко. – Дніпропетровськ, 2004; 7. Крикун М. Корсунська рада 1669 р. // Записки НТШ. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1999. – С.117-148; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч.2-3. – С.311-349; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. 1999-2000. – Львів, 2000. – С.374-449; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред Л. Зашкільняка та М. Крикуна. – Львів, 1998. – С.189-211; 8. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998; Його ж. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази)// Гілея. – 2005. – №1. – С.215-236; 9. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.// Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1926. – С.84-175; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII вв. Ч.1.: Генеральна рада // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Т.6. – С.253-425; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч.2.: Рада старшини // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1930. – Т.8. – С.1-352; Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.157. – Мюнхен, 1948; 10. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). – Аусбург, 1948; Крупницький Б. Гетьман Мазепа і його доба. – К., 2003; 11. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-VIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994; Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // Український історичний журнал. – 1992. – №7-8. – С.84-103; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999; Степанков В.А. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку (Матеріали третіх Всеукраїнських історичних читань). – Київ-Черкаси, 1993; 12. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI-XVII ст. // Сучасність. – 1992. – №5; Шашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222; Шашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні. / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // УІЖ. – 1990. – №12. – С.20-22; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. // Пам'ятки України. – 1990. – №2 – С.11-13; №3. – С.18-20. 13. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Його ж. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – 207 с.; Його ж. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського) : Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. – Т.8. – К., 1999; 14. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К., 1996; Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; 15. Панасенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К. 1997; Його ж. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995; 16. Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Вип. 2. – С.134-146; Шамрай С. До історії Баришполя у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Т.1. – К., 1927. – С.93-120; Шамрай С. До історії

залюднення Степової України в XVII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С.207-290; Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв. (історико-географічна і економічна характеристика) // Київський збірник історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – Т.1. – С.159-283; Шамрай С. Місто Бориспіль в XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XXVI. – С.35-85; Шамрай С. Місто Кобища в XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XXVI. – С.229-313; Шамрай С.В. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями і магістратом в 17 – 18 ст. // Україна. – 1930. – №39. – С.32-63; Шамрай С.В. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцевським описом // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Т.6. – С.91-112. 17. Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки історико-філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. – Т.1. – Львів, 1940; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично-філософської секції. – Нью-Йорк, 1960; 18. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. – К., 1998; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003; 19. Мыщук Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978; Його ж. Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бінвільського // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С. 73-76; Його ж. Історія Київської Русі у висвітленні літописців XVII ст. Семена Галуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С. 229-224. 20. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002; Його ж. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – Вип.3. – К., 2003; 21. Дзига І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006; 22. Бовгиря А.М. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – К., 2007. – Т.2. – С.249-302. 23. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005; 24. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001; Його ж. Проблема легітимізації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654-1665). Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2002; Горобець В.М. Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С.34-40; 25. Чухліб Т.В. Українсько-російські договори 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків // УДЖ. – 1994. – №3; Його ж. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683-1684 рр.) // УДЖ. – 2000. – №5; Його ж. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003; Його ж. Гетьмани правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К., 2004; 26. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50 – 70 роки XVII ст. – К., 1961; Його ж. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968; 27. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII ст. – К., 1991; Його ж. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996; 28. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ, 2003; 29. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Книга 1. Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996; 30. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках. // Київська старовина. – 2000. – №1; Його ж. Останній похід Григорія Грабянки // Бористен. – 1995. – №4. – С.9-11; Його ж. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; 31. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва у XVII ст. – Твори, Т. 3. – Філадельфія, 1991; Його ж. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. – Твори, Т.2. – Філадельфія, 1980; 32. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985; Його ж. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – С.30-41. 33. Мищик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004; Його ж. Михайло Дорошенко // Україна у минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип.5. – С.156-171; Його ж. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.; Його ж. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн.2. / Козацька спадщина. – К., 2004.; Його ж. Филон Гаркуша // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн.2. / Козацька спадщина. – К., 2004; 34. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.1. (А-Д). – К., 1908; Т.2 (Е-К). – К., 1910; Т.3 (Л-О). – К., 1912; Т.4 (П-С). – К., 1914; Модзалевский В.Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда / Отдельный оттиск из Лохвицкого исторического сборника. – К., 1906; Модзалевский В. Генеральный судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – Март. – С.315-347; Апрель. – С.1-35; Май. – С.193-230; Модзалевский В. Зеньковский полковник Василий Шиман и его потомство // Киевская старина. – 1905. – №7-8. – С.38-42; Модзалевский В.Л. Роман Ракушка, один из деятелей "Руины". – Чернигов, 1913; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.5. – Вип.1. – К., 1996; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.5. – Вип.2. / Упорядник Томазов В.В. – К., 1998; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.5. – Вип.3. / Упорядник Томазов В.В. – К., 2004; Модзалевский В. Малороссийский

родословник. – Т.5. – Вип.4. / Упорядник Томазов В.В. – К., 2004; Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т.5. – Вип.5. / Упорядник Томазов В.В. – К.-Спб., 2004; 35. Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. – 1888. – №8. – С.46-50; Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 1-2.- Спб., 1901. – Ч. I; Ч. II; Ч. III; Ч. VI; 36. Астряб М.Г. Войсковая и городовая старшина в малороссийских полках в 1725 году // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып.14. – Полтава, 1916; Астряб М.Г. Земли церковей Лубенского духовного правления в 1787 году // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 10. – Полтава, 1913; Астряб М.Г. Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709-1714, лубенского полковника 1714-1727, войскового подскарбия 1729-1744) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1909. – Т.VI. – С.81-145; Астряб М.Г. Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей со Свечками и Ивасютами : 1720 – 1827 гг. // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – 1912. – Т.8. – С.49-193; Астряб М.Г. Старшина Лубенского полка в 1777 году // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Т.IX. – С.61-80; 37. Кривошея В.В. Национальна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). – К., 1998; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002; Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва : Білоцерківський полк. – К., 2002; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К., 2004; Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.32-46; Кривошея В. Вінничина козацька (персональний склад старшини) // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Григорчук П.С. – К., 1999. – С.113-126; Кривошея В. Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна вчора, сьогодні, завтра. Зб. наук. пр./ Ред. колегія: Вашкевич В. та ін. – К., 1999. – С.48-62; Кривошея В.В. Матеріали до історії та генеалогії Корсунського полку // Корсунський часопис. – 1997. – №5. – С.27-29; Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. – К., 2004; 38. Кривошея І.В. Старшина Барятинської сотні Переяславського полку у XVII-XVIII ст. (персональний склад та генеалогія). – К., 1998; Кривошея В., Кривошея І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Березань. – К., 2001; Кривошея В., Кривошея І. Родовідні козаків Терехтимирівської сотні // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С.64-66; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. – К., 1999; Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва І. Борзна. II. Волинка. – К., 1999; Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку : 1648 – 1782 рр. Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 1998; 39. Томазов В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя. Ч.2. К., 1995. С. 52-69; Томазов В. Рід Кир'якових // Подвижники й меценати, Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В.Смоля. – К., 2001. С. 204-212; Томазов В. До історії української гілки старовинного роду Томар // Українська біографістика. Вип.2. – К., 1999. С. 193-200; Томазов В. К генеалогії рода Модзалевських (потомство стародубського полковника Тимофея Алексеєвича) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996; Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006; 40. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. - Спб., 1914; 41. Ситий І. До історії судових печаток Гетьманщини – Знак. – 2003. – Ч. 27. – С. 2-4; Ситий І. Печатка Генерального військового суду. – Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 3; Ситий І. Печатки військових канцеляристів. – Знак. – 2003. – Ч. 29. – С.2-3; Ситий І.М. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 4. – № 1. – С. 214 – 258; Ситий І.М. Козацькі печатки Гетьманщини 17 – 18 ст. за архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2002; 42. Однороженко О. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. – Знак. – 2000. – Ч. 20. – С. 6; Однороженко О. Печатка Данила Апостола. – Знак. – 1998. – Ч. 17. – С. 3; Однороженко О. Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII-XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 242-274; 43. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885. – К., 1998; 44. Верба І. Українську аристократи-державотворці XVII ст. в науковому доробку Олександра Оглоблина // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України (Матеріали міжнародної науково-освітньої конференції). – Львів, 1996. – С.267-268; Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920-1940-х рр. – Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2000; 45. Апанович О.М. Генеральна канцелярія // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2. – С. 140-142; Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військо мистецтво. – К., 1998. – С. 252-276. 46. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. I; Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформи державного устрою України. 1722-1727 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; 47. Панашенко В.В. Побут і звичаї козацької старшини // Українська козацька держава. – К., 1994. – С. 127 – 132. 48. Панашенко В. Бунчукові товариші // Київська Старовина. – 1997. – № 5. – С. 24-40; Релан О.А. Бунчукове товариство у 1735 – 1739 роках // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. – С.37-38. 49. Панашенко В. Військові товариші // Київська старовина. – 1998 - № 3. – С. 166-174. 50. Панашенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. - № 4. – С. 126-141; Панашенко В. Значкові товариші // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного